

II. Abdülhamid Devrinde Yıldızı Parlayan Bir Devlet Adamı: Reşid Mümtaz Paşa (1856-1928)*

*A Statesman in the Ascendant at the Reign of Abdulhamid II:
Reshid Mumtaz Pasha (1856-1928)*

RUVEYDA OKUMUŞ**

öz

Reşid Mümtaz Paşa, II. Abdülhamid devrinde (1876-1909) Beyrut ve Hüdavendigar valilikleri ile İstanbul şehreminliği gibi öne çıkan vazifelerde bulunmuştur. Sultan'a bağlı bir devlet adamı olan Reşid Mümtaz Paşa her daim onun himmet ve desteğini görmüş, kimi zaman başarısız olsa da devlet kapısında kalmayı başarmıştır. Devr-i Hamîdî'nin sona ermesiyle bir süre sürgün hayatı yaşayan Reşid Mümtaz Paşa'nın yıldızı Mütareke Dönemi'nde (1918-1922) getirildiği Dâhiliye Nazırlığı ile kısa bir süre için de olsa tekrar parlamıştır. Reşid Paşa tıpkı diğer saltanat yanlıları gibi hayatının son yıllarını yurtdışında geçirmiştir. Bu çalışma Osmanlı arşiv belgelerinden hareketle Reşid Mümtaz Paşa'nın hayatını, devlet adamlığını ve yaptığı icraatları derli toplu bir biçimde ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Reşid Mümtaz Paşa, Beyrut, Bursa, İstanbul Şehreminliği.

ABSTRACT

The subject of this study is covering the biography of Reshid Mumtaz Pasha who was made prominent duties such as Beirut and Hüdavendigar governorships and Istanbul Mayor during the reign of Abdulhamid II Reshid Mumtaz Pasha, a statesman affiliated to the Sultan, has always been able to stay at the door of the state, although he was unsuccessful. He lived a life of exile for a while with the end of the time of revival, his star shined again for a short time when he appointed as a Ministry of Internal Affairs, where he was brought during the armistice period. Reshid Mumtaz Pasha, like other statesman close to the Sultan, spent the last years

* Makale geliş tarihi: 27 Temmuz 2020, kabul tarihi: 21 Eylül 2020, araştırma makalesi.

** Uz., Bilecik/Türkiye, ruveydaokumuss@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1825-0097>

of his life abroad. This study is based on the Ottoman archive documents and deals with the life of Reshid Mumtaz Pasha, his statehood, and his actions in a tidy manner.

Keywords: Reshid Mumtaz Pasha, Beirut, Bursa, Istanbul Mayor.

Giriş

II. ABDÜLHAMİD döneminde valilik ve şehreminliği yapan, II. Meşrutiyet'te sürgün hayatı yaşayan ve Mütareke Devri'nde Dâhiliye Nazırlığına getirilen Mustafa Reşid Mümtaz Paşa, Sultan Abdülaziz zamanında (1861-1876) Evkaf, Adliye ve Maliye nazırlıklarında bulunmuş olan Ebubekir Mümtaz Efendi¹ ile Ayşe Sıdika Hanım'ın oğludur. Ebubekir Mümtaz Efendi'nin babası 1852'de vefat eden balmumcu esnafından Eğinli² Hacı Mustafa Ağa'dır. Ebubekir Efendi hızlı ve güzel yazısıyla meşhur bir hattattı.³ Ayrıca tedbirli, vakur, gayretli ve himmetli bir zat olarak da devrinde şöhret kazanmıştı. 9 Şubat 1871'de Mısır Kapı Kethüdası iken vefat etmiş ve Yenikapı Mevlevihânesi'ne defnedilmişti.⁴ Ebubekir Mümtaz Efendi'nin bu makaleye konu olan oğlu Reşid Mümtaz Paşa'dan başka bir oğlu da Mabeyn Başkâtipliği yapan Ali Rıza Mümtaz Paşa'dır.⁵

Reşid Mümtaz Paşa'ya, Mustafa Reşid ismini Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın⁶ verdiği rivayet edilmektedir. Ayrıca Reşid Mümtaz Paşa'nın oğlu Semih Mümtaz hatıralarında Mustafa Reşid Paşa'nın Ebubekir Mümtaz Efendi'yi yetiştirenlerden biri olduğunu ileri sürmektedir.⁷

1. Sıbyan Mektebi'nden Valiliğe: Reşid Mümtaz Bey

Reşid Mümtaz Bey, 1856'da (H. 1273) İstanbul'da doğdu. Babası Ebubekir Mümtaz Efendi o esnada Sadaret Müsteşarlığı görevini yapmaktaydı. Sicil dosyasında yer alan bilgilere göre Reşid Bey, sıbyan mektebindeki tahsilinden sonra Valide Mektebi'nde *Kâfiye*'ye kadar Arapça ve *Gülistan*'a kadar Farsça okudu, ardından özel hocalardan ders aldı.⁸

¹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C. 4, Haz. Nuri Akbayar, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), s. 1214; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti, Sicill-i Ahval Defterleri (DH.SAİD.d.), no. 1, s. 514.

² Eğin, Erzincan iline bağlı Kemaliye ilçesinin eski adıdır. Bkz. Metin Tuncel-Erdoğan Akkan, "Kemaliye", *DİA (Diyanet İslâm Ansiklopedisi)*, İstanbul, C. 25, 2002, s. 236-237.

³ Türk hattatların buluşu olan rik'a yazının bir çeşidi olan Bâbîâlî Rik'asının öncüsü, Ebubekir Mümtaz Efendi'dir. Bkz: Ali Alparslan, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*, İstanbul, 2012, s. 198-199.

⁴ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, s. 1214.

⁵ Ali Rıza Mümtaz Paşa (1838-1901), Sultan II. Abdülhamid devrinde Mabeyn-i Hümâyün başkâtipliğine ilaveten Hazine-i Hassa Nazırlığı, Defter-i Hakanî Nazırlığı gibi görevlerde bulunmuştur. Bkz. Sinan Kurneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İstanbul, ISIS yayınları, 1999, s. 64.

⁶ Tanzimat devrinin önde gelen devlet adamlarından olan Mustafa Reşid Paşa 1800-1858 yılları arasında yaşamıştır. Hariciye Nazırlığı, Paris büyükelçiliği ve sadrazamlık makamında bulunmuştur. Bkz. Kemal Beydilli, "Mustafa Reşid Paşa", *DİA*, C. 31, İstanbul, 2006, s. 348-350.

⁷ Semih Mümtaz, *Canlı Tarihler (Evel Zaman İçinde)*, C. 4, İstanbul, 1946, s. 86.

⁸ BOA, DH.SAİD.d., no. 1, s. 514.

1869'da henüz on üç yaşında iken, Divân-ı Hümâyûn Kalemî'nde çırak oldu. İki yıl sonra Sadâret Mektûbî Odası'na geçti. 1875'te Meclis-i Âlî-i İcraat'ın kâtipliğine getirildi. Ardından Sadâret Mektûbî Mühimme Odası'na memur oldu. 1877'de kendisine sâniye rütbesi verildi. 1879 senesine gelinceye kadar maaşı peyderpey artarak 900 kuruşa yükseldi ve mütemayiz oldu. Aynı sene 1.500 kuruş maaşla Âmedi-i Divân-ı Hümâyûn hulefalığına tayin olundu. Yine o sene 1.000 kuruş daha zam ile görevine ilave olarak Meclis-i Vükelâ kâtipliğine getirildi. 1880 senesinde ûlâ sâniliğine terfi edildi. 1881'de maaşına zam yapılarak aylık 2.720 kuruşa yükseldi. 1890'da rütbesi bâlâ oldu. Aynı sene 10.000 maaşla Divân-ı Hümâyûn amedciliğine ve Dâhiliye Nezareti müsteşarlığına tayin olundu. 1892 senesinde Takvim-i Vekâyi Nezareti ek görev olarak kendisine verilmiş⁹ lakin bu görevde başarısız olması üzerine hem müsteşarlıktan hem de Takvim-i Vekâyi Nezareti görevinden azledilmiş ve kendisine mazuliyet maaşı bağlanmıştı. 1897'de yenden memurluk görevine getirilerek 10.000 maaşla Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi üyeliğine tayin olundu. Aynı yılın Temmuz ayında 18.000 kuruş maaşla Beyrut valiliği görevine getirildi.¹⁰

Reşid Mümtaz Paşa, Çerkes asıllı Şadifeza Hanım ile evlenmiştir.¹¹ Ancak bu evlilik on yıldan fazla sürmemiş ve Şadifeza Hanım 1890'lı yılların başında vefat etmiştir. Çocukları Ulviye Hanım ve Ahmet Semih Mümtaz'dır.¹²

Reşid Mümtaz Paşa, kardeşi Ali Rıza Paşa ve aileleriyle beraber, babaları Ebubekir Mümtaz Efendi'nin satın aldığı Bebek'teki bir yalıda ikamet etmekteydi.¹³ Oğlu Semih Mümtaz, Bebek'teki bu yalıda önce validesi Şadifeza Hanım'ın ardından 1892 senesinde büyük validesi Ayşe Sıdika Hanım'ın hastalanıp vefat ettiğini aktarmaktadır.¹⁴ Bu elim hadisenin üzerine aile Bebek'teki yalıdan taşınmış ve Çamlıca'da

⁹ Reşid Bey'in, Takvim-i Vekâyi Nazırlığını iyi idare edememesi sonucunda nezaretin ilga edildiği ve kendisinin görevden azledildiği sicil dosyasında şu şekilde ifade edilmektedir: "Mir-i müşarünileyh sene-i merkume [1308] Receb-i şerifinin yirmi birinde "18 Şubat sene 1306" Takvim-i Vekâyi Nezareti'ne ilave memuriyet olarak tefviz buyurulmuştur. Mir-i müşarünileyhin Takvim-i Vekâyi'yi hüsn-i idare edememekte olması cihetiyle zikrolunan müsteşarlık ve Takvim-i Vekâyi Nezareti'nden azliyle Tavkim-i Vekâyi'nin külliyen ilgası hususunda sene-i merkûme şevvalinin on sekizinde "3 Mayıs sene 1308" irâde-i seniyye-i hilâfet-penâhi şeref-sudûr buyurulmuştur." BOA, DH.SAİD.d., no. 1, s. 514.

¹⁰ BOA, DH.SAİD.d., no. 1, s. 514.

¹¹ Reşid Mümtaz Paşa ve Şadifeza Hanım'ın evlilik tarihini tespit etmek mümkün olamamıştır. Ancak Ahmed Semih Mümtaz'ın İstanbul'da 1879'da dünyaya geldiği göz önüne alınırsa çiftin 1879'dan önce evlendiği söylenebilir.

¹² Ahmed Semih Mümtaz, 1879'da İstanbul'da doğdu. Reşid Mümtaz Paşa gibi kalemiyede yetişmiş ve devlet memuru olarak çeşitli görevlerde bulunmuştur. 1909 senesinden itibaren memuriyeti bırakarak yazı hayatına başlamış ve 1914-1918 yılları arasında Cenevre Üniversitesi'nde tahsil görmüştür. 1937 yılına kadar Avrupa'da kalan Semih Mümtaz yurda döndükten sonra da gazeteciliğe devam etti. Semih Mümtaz, Arap İzzet Holo Paşa'nın kızı Seniye Abed Hanımla 1906'da evlenmiş böylece Reşid Mümtaz Paşa ve Arap İzzet Paşa dünür olmuşlardır. Semih Mümtaz'ın bu evlilikten Nureddin, Vicdan (Bursbey) ve Zeynep (Aslan) isimlerinde üç çocuğu olmuştur. 1956'da Belediyeye Meclisi Azası iken vefat etmiştir. Ahmed Semih (Mümtaz) Bey'in sicil dosyası için bkz. BOA, DH.SAİD.d., 112, s. 17; Ahmet Semih Mümtaz, *Eski İstanbul Konakları*, İstanbul, 2011, s. 7-10.

¹³ Semih Mümtaz, *Canlı Tarihler*, s. 55 ve s. 86.

¹⁴ 7 Haziran 1892'de vefat eden Reşid Paşa'nın validesi Ayşe Sıdika Hanım Şehzade Camii haziresine defnedilmiştir.

bir köşk kiralarak oraya yerleşmişti.¹⁵ Validesi vefat ettiği zaman Semih Mümtaz henüz on iki yaşında bir çocuktur. Validelerini ardı ardına kaybetmesi üzerine artık babası Reşid Mümtaz Paşa ile daha çok vakit geçirmeye başladı ve 1897'de valiliğe getirilen babasıyla birlikte Beyrut'a gitti.¹⁶

2. Reşid Mümtaz'ın İlk Valilik Tecrübesi: Beyrut Valiliği (1897-1903)

28 Temmuz 1897'de Reşid Mümtaz Bey, bâlâ rütbesiyle Beyrut valisi olarak tayin edildi.¹⁷ Bu makama gelmesinden kısa bir süre sonra dönemin önde gelen resimli gazetelerinden biri olan *Malûmat*'ın 20 Ağustos 1897 günkü nüshasında yeni Beyrut Valisi Reşid Bey'in bir fotoğrafı yer almıştı.¹⁸ Ayrıca 21 Ekim 1897 gününe ait *Servet-i Fünun* gazetesinde Reşid Bey'in Beyrut valisi olduğunu bildiren fermanın okunması ve yapılan töreni gösteren bir fotoğraf yayımlanmıştı.¹⁹

Reşid Bey'in Beyrut valisi olduktan sonra ilk icraatından birisi kendisine Sultan'dan gelen irâde üzerine Şam'a gitmesidir. Bu ziyaretinin sebebi Suriye Valisi Nâzım Paşa (valiliği 1897-1906) ile Beşinci Ordu Müşiri Abdullah Paşa arasındaki ihtilafın mahiyeti hakkında bilgi sahibi olmak idi. Oğlu ile Şam'a gelen Reşid Bey, Vali Nazım Paşa ve Müşir Abdullah Paşa ile ayrı ayrı görüşmüş, aralarındaki ihtilafın uydurma bir jurnal olduğunu görmüştü. Birkaç gün sonra da tekrar oğlu Semih Mümtaz ile Beyrut'a döndü.²⁰ Konuyla ilgili Yıldız Sarayı'na bir telgraf gönderen Suriye Valisi Nazım Paşa, 28 Ağustos 1897 günü Reşid Bey'in Şam'a geldiğini haber vermekteydi.²¹

Reşid Bey'in Şam'a gidişinin asılsız bir jurnalden ileri gelmesi ve beyhude bir seyahat olması dikkat çekicidir. Sultan Abdülhamid devrinde görülen jurnalcilik meselesi Reşid Bey'in hayatında da zaman zaman karşısına çıkmıştır. Semih Mümtaz hatıratında hem babası hem diğer devlet adamları hakkında aslı astarı olmayan jurnaller verildiğini anlatmakta ve bu durumdan bir hayli şikâyet etmektedir. Semih Mümtaz'a göre Reşid Bey'in, ilk taşra vazifesi olan Beyrut valiliğine gelir gelmez aldığı emirle süratle ve apar topar Şam'a gitmesi, padişah iradesini yerine getirmediği gerekçesiyle jurnalleneceği endişesinden ileri gelmekteydi.²²

¹⁵ Semih Mümtaz, *Canlı Tarihler*, s. 24 ve 87-88.

¹⁶ Babası Reşid Bey'in Beyrut Valisi olarak tayin edilmesi üzerine İstanbul'dan ayrılarak vapurla Beyrut'a gidişlerini ve amcası Ali Rıza Paşa ile vedalaşmalarını Semih Mümtaz şu satırlarla anlatmaktadır: "1313 (1897) Beyrut'a gidiyorduk. Amcam Ali Rıza Mümtaz Paşa (Defteri Hakanî Nazırı) vapura kadar gelmiş, kendisinden yirmi yaş kadar küçük kardeşi babamla ailesini teşvi etmişti. Ve ayrırlarken ben artık sizi göremem belki diye ağlamıştı. Onun dediği oldu. Biz Beyrut'ta iken evvelâ Gazi Osman Paşa, bir sene sonra da amcam vefat ettiler." Ahmet Semih Mümtaz, *II. Abdülhamid ve Zamani*, s. 270; Semih Mümtaz, *İstanbul Konakları*, s. 57-58.

¹⁷ BOA, İ.DH, 1348/50, 27 Safer 1315.

¹⁸ *Malûmat*, sayı: 79, 21 Rebiülevvel sene 1315, s. 4.

¹⁹ *Servet-i Fünun*, sayı: 345, 9 Teşrinievvel sene 1313, s. 1.

²⁰ Semih Mümtaz, *Canlı Tarihler*, s. 93-95.

²¹ BOA, Yıldız, Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.), 165/261, 29 Rebiülevvel 1315.

²² Semih Mümtaz bu hususu şu satırlarla dile getirmektedir: "O devirde emsali olmayan bu tarzın birinci defa memuriyetle taşraya çıkışının ilk safhasında kendisine teveccüh etmesi, babamı hayli sıktı. Maahaza evvelce uğradığı bir jurnal yüzünden Dâhiliye Müsteşarlığı ve Takvim-i Vekâyi Nazırlığından azlinden bir hayli seneler sonra memur edildiği Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi azalığında kırk gün oturmaksızın Beyrut Valiliğine tayin olunduğu için ilk telakki ettiği irâde-i seniyyeye karşı defaten arzı itizar etmek istemedi." Semih Mümtaz, *Canlı Tarihler*, s. 93-95.

Reşid Bey'in Beyrut Valiliği esnasındaki en önemli hadiselerden biri, 1898 senesinin Ekim-Kasım aylarında Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Suriye ve Kudüs'e yaptığı ziyaretidir. Bu seyahat için 17 Ekim 1898'de payitahta gelen İmparator II. Wilhelm ve İmparatoriçe Augusta Victoria, II. Abdülhamid tarafından misafir edilmişti. 22 Ekim günü de İmparator ve beraberindekiler İstanbul'dan ayrılarak Filistin'e doğru yola çıkmıştı.²³ İmparator'un maiyetinde Hayfa'ya gitmekle görevlendirilen Suriye Valisi Nazım Paşa ve Beyrut Valisi Reşid Bey'e 22 Ekim'de padişah iradesiyle maaşlarının iki misli yol harçlığı verilmişti.²⁴

25 Ekim'de Hayfa'ya gelen Alman İmparatoru, Suriye Valisi Nazım Paşa, Beyrut Valisi Reşid Bey, Müşir Abdullah Paşa ve konsoloslar ile çeşitli bürokratlar tarafından karşılanmıştı. Hayfa ve Yafa'yı gezdikten sonra İmparator ve İmparatoriçe 29 Ekim'de Kudüs'e geçmişti. Kudüs'te belli başlı tarihi ve dini mekânları ziyaret edilmesinin akabinde de II. Wilhelm, 6 Kasım'da Yafa'ya geçerek deniz yoluyla Beyrut'a gelmiştir. Reşid Bey'in valisi olduğu Beyrut'ta bir gün kaldıktan İmparator trenle Şam'a doğru yola çıkmıştı. İmparator II. Wilhelm Nazım Paşa tarafından Şam'da ağırlanmış, Şam'daki çeşitli ziyaretlerinin sonrasında 13 Kasım'da İmparator II. Wilhelm ve beraberindekiler Almanya'ya dönmüştü.²⁵

İmparator'un ziyareti esnasında onun karşılanması ve ağırlanması Beyrut Valisi Reşid Bey de görev almıştı. Örneğin İmparator II. Wilhelm gelmeden önce geçeceği güzergâhlarda çeşitli hazırlıklar Reşid Bey tarafından yapılmış ve Hayfa-Yafa arasındaki yol yapım çalışmaları gözden geçirilmişti. Ayrıca Reşid Bey İmparator'u Beyrut'ta bir gün misafir etmişti.²⁶ Bu misafirperverlik Alman İmparatoru II. Wilhelm'i oldukça memnun etmiş olmalı ki, seyahat sonrasında -Aralık 1898'de- Beyrut Valisi Reşid Bey'e İmparator tarafından birinci rütbeden Kron dö Prus nişanı verilmişti.²⁷ Oğlu Semih Bey de dördüncü rütbeden Kron dö Prus nişanıyla taltif edilmişti.²⁸

1899 senesine gelindiğinde Beyrut'ta yaşanan asayiş sorunları çoğalmış ve halkın şikâyetleri de artmaya başlamıştı. Asayiş sorunlarına çözüm bulamaması Vali Reşid Bey halkın gözünde prestij kaybına uğratmıştı. Buna ilaveten Reşid Bey'in, konsolosların ve yabancı temsilcilerin taleplerini yerine getirme konusunda gayet uzlaşmacı bir şekilde davranması ve onların sorun ve taleplerini dikkate alması özellikle Müslüman nüfusun pek hoşuna gitmemekteydi. Müslüman halk Vali Reşid Bey'i ülkedeki dindaşlarını ihmal etmek ve yolsuzlukları örtmek için konsoloslarla ve Hristiyan zenginlerle arasını iyi tutmak derdinde olmakla suçluyordu.²⁹

²³ Necmettin Alkan, "Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar Gezileri: Kaiser II. Wilhelm'in 1898 Şark Seyahati", *Osmanlı Araştırmaları* (XXXI), İstanbul, 2008, s. 15-28.

²⁴ BOA, İrade Hususi (İ.HUS.), 69/4, 6 Cemaziyelahir 1316.

²⁵ Merve Savaş, *Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Filistin ve Suriye Ziyareti* (1898), (Yüksek Lisans Tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Tarih Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2018, s. 68-89; Alkan, *Şark Seyahati*, s. 28-40.

²⁶ Merve Savaş, *Filistin ve Suriye Ziyareti*, s. 112-118.

²⁷ BOA, İrade Taltifat. (İ.TAL.), 163/46, 14 Şaban 1316.

²⁸ BOA, Babialı Evrak Odası (BEO.), 1251/93792 23 Kanun-i evvel 1314.

²⁹ Zafer Orha, *Beyrut Vilayeti'nde Osmanlı İdaresi* (1887-1909), (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2017, s. 54.

Ayrıca Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Muzaffer Paşa'nın, 1903 başlarında, seyahat izni olmayan Osmanlı tebaasının Cebel-i Lübnan ve çevresinden kaçak olarak yurtdışına çıkarılmasının önlenmesi konusunda Beyrut Valisi Reşid Bey'den yardım talep etmişti. Ancak Vali Reşid Bey kendisine yardımcı olmaya yanaşmamıştı. Böyle insani bir talebin geri çevrilmesi Muzaffer Paşa tarafından Beyrut Valisi'nin kendisine düşmanca davrandığı şeklinde yorumlanmıştı. Bununla beraber Beyrut Limanı'ndaki memurlar hakkında kaçak olarak yurtdışına çıkmakla ilgili yolsuzluk iddiaları ve liman meselesindeki anlaşmazlıklar da ayyuka çıkmıştı. Bütün bunların yanı sıra 1903'ün Eylül ayında ortaya çıkan Hristiyan-Müslüman çatışmasını Reşid Bey'in yönetememesi de düzensizliği arttırdı.³⁰

Yukarıda sayılan hadiseler neticesinde yaklaşık altı senedir bu görevde olan Beyrut Valisi Reşid Bey'in, Hüdavendigâr Vilayeti Valisi İbrahim Halil Paşa ile yer değiştirmesiyle sonuçlandı.³¹ Kuşkusuz hakkında bunca iddia ve şüpheli işler olmasına rağmen azledilmeyip, Hüdavendigâr gibi önemli bir vilayete vali olması Reşid Bey'in Arap İzzet Paşa ile olan yakın ilişkisiyle açıklanabilir.³² Öte yandan vali değişikliğinin hemen arkasından Beyrut'a gönderilen tahkik heyetinin raporuna göre Reşid Bey'in bazı mahalli eşraf ve erkânın menfaatini kolladığı ve gayrimeşru uygulamalara meşruiyet sağladığı ileri sürülmüştü.³³

Becayişle sonuçlanan altı yıllık valiliği esnasında Reşid Bey'in yukarıdaki iddiaların dışında saat kulesi, meydan çeşmesi gibi birtakım imar faaliyetlerinde bulunduğu da göze çarpmaktadır. Beyrut Askeri Kışlası'nın yakınında olan saat kulesinin temeli 1898 senesinde Reşid Bey'in de hazır olduğu bir törenle atılmıştı.³⁴ Ayrıca 1901 senesinde Reşid Bey Sultan II. Abdülhamid'in 25. cülus yıldönümü vesilesiyle Beyrut'ta bir meydan çeşmesi yaptırmış ve çeşmenin üzerine II. Abdülhamid'in tuğrası işlenmişti.³⁵

Reşid Bey'in Beyrut valiliği dönemine tesadüf eden önemli bir gelişme de Hicaz Demiryolu inşaatının başlamasıdır. Hicaz Demiryolu inşasını kolaylaştırmak amacıyla 16 Mart 1902'de Vali Reşid Bey başkanlığında Beyrut Komisyonu kuruldu. Komisyonun üyeleri vilayetteki askerî erkân ve eşraftan bazı kimselerden ibaretti. Komisyonun hesap ve yazışma işleri Beyrut vilayeti memurlarından seçilmiş kâtip ve muhasebeciler tarafından yapılıyordu. Bu komisyonun vazifesi Hicaz Demiryolu'na bağlanacak olan Hayfa hattının inşaat ve muamelelerine bakmaktı.³⁶

Reşid Bey'e Beyrut valiliği esnasında kendisine hem II. Abdülhamid'den hem de yabancı ülkelerden çeşitli nişanlar tevcih edilmiştir. 21 Mayıs 1898'de Reşid Bey

³⁰ Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri (1895-1908)*, İstanbul, Klasik yayınları, 2007, s. 180; Orha, *Beyrut Vilayeti'nde Osmanlı İdaresi*, s. 85-86.

³¹ BOA, İrade Dahiliye (İ.DH.), 1413/48, 25 Cemaziyelahir 1321.

³² Orha, *Beyrut Vilayeti'nde Osmanlı İdaresi*, s. 54.

³³ Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri*, s. 180.

³⁴ *Servet-i Fünûn* gazetesi, sayı: 366, 17 Mart 1898.

³⁵ *Beyrut Vilayeti Salnamesi*, 1319/1901, s. 3.

³⁶ Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul, Eren yayınları, 1994, s. 110.

birinci rütbeden Nişan-ı Osmani³⁷ ve 19 Mart 1901'de Murassa Mecidî Nişanı ile taltif edildi.³⁸ Beyrut valisi Reşid Bey'e Temmuz 1902'de Papalıktan birinci rütbeden dokuzuncu Pius Nişanı da verilmişti.³⁹

3. Kariyerin Zirvesi: Hüdavendigâr Vilayeti Valiliği (1903-1906)⁴⁰

17 Eylül 1903'te Hüdavendigâr Vilayeti Valisi olan Reşid Bey, üç sene boyunca bu görevde kalmıştı. Görev süresince Bursa'da çeşitli imar faaliyetlerinde bulundu. Bu dönemde resmî ve umumî binaların tamiri ve inşaatı önemli bir miktara ulaştı. Bu faaliyetleri üzerine 1904'te Hüdavendigâr Valisi Reşid Bey'e birtakım nişanlar ve madalyalar⁴¹ ile 12 Eylül 1904'de vezaret rütbesi ihsan edilmişti.⁴² Reşid Paşa, 13 Eylül'de kaleme aldığı ve son derece mübalağalı ifadeler içeren teşekkür mektubunu saraya göndermişti.⁴³

Reşid Paşa'nın vezaret menşuru aldığı, devrin matbuatına da yansımıştır. *Servet-i Fünûn* mecmuasının 13 Ekim 1904 günkü nüshasında da “*Uhde-i âsâfanelerine rütbe-i sâmiye-i vezâret tevcîh ve ihsân buyrulan Hüdavendigâr valisi devletlü Reşid Mümtaz Paşa hazretleri*” ibaresi olan bir fotoğrafı yayımlandı.⁴⁴ Reşid Paşa'ya vezaret menşurunun gönderilmesi için 19 Ekim 1904'te II. Abdülhamid'in yaverlerinden Ferik Sadık el-Müeyyed Paşa⁴⁵ görevlendirilmişti.⁴⁶

Sadık el-Müeyyed Paşa vezaret menşurunun Reşid Paşa'ya verilmesi için Bursa'ya gidişini ve yapılan merasimi sonrasında kaleme aldığı mazbatasında ayrıntılı olarak anlatmıştı. Onun anlatımına göre 21 Ekim Cuma günü gemisi Mudanya'ya ulaşan Sadık Paşa'yı burada valinin oğlu Semih Bey ve bazı vilayet memurları karşılamıştı. Mudanya'dan hareket eden kafileyi Vali Reşid Paşa ve şehrin ileri gelen zevatı, Bursa'ya 5 km mesafede bulunan Acemler İstasyonu'nda beklemekteydi. Hamidiye Sanayi Mektebi'nin bandosu Reşid Paşa ve Sadık Paşa'yı taşıyan at arabasını şehir girişinde marşlarla karşılamıştı. Sadık el-Müeyyed Paşa, Bursa'da bulunduğu süre zarfında valinin oğlu Semih Bey'in evinde misafir edilmişti.

22 Ekim günü “*menşûr-i âlî*” metni, Bursa Belediye binasının önünde ileri gelen zevat resmi elbiseleriyle hazır bulunduğu halde okundu. Ardından Sadık Paşa

37 BOA, İ.TAL, 138/41, 29 Zilhicce 1315.

38 BOA, İ.TAL, 247/38, 29 Zilhicce 1318.

39 BOA, İ.TAL, 282/7, 28 Rebiülahir 1320.

40 Reşid Mümtaz Paşa'nın Hüdavendigâr valiliği hakkında daha önce yayınlanan bir çalışma için bakınız: Ruveyda Okumuş, “Reşid Mümtaz Paşa ve Bursa Valiliği (1903-1906)”, *Bursa Günlüğü*, sayı: 3, 2018, s. 68-71.

41 *Servet-i Fünûn* gazetesinin 28 Nisan 1904 günkü nüshasında Reşid Bey'in iftihar nişanı aldığı, yayınlanan kendi fotoğrafı ile ilân edilmişti. *Servet-i Fünûn*, sayı: 679, s. 37.

42 BOA, İ.TAL, 344/48, 2 Recep 1322.

43 BOA, Yıldız, Perakende, Umum Vilayât (Y.PRK.UM.), 70/124, 3 Recep 1322.

44 *Servet-i Fünûn*, 13 Ekim 1904, sayı: 703, s. 8.

45 Sadık el-Müeyyed Paşa (1858-1911) Suriye'de yaşayan ve pek çok devlet adamı ve alim yetiştiren Azmzâde ailesine mensuptur. Harbiye Mektebini bitirmiş ve 1884'te padişahın yaverleri arasında katılmıştır. Hicaz telgraf hattı ve demiryolu projelerinde görev almıştır. Trablusgarp ve Habeş'e elçi olarak gönderilmiştir. 1904-1908 yılları arasında Bulgaristan Başkomiserliği yapmıştır. İdris Bostan, “Sadık el-Müeyyed Paşa”, *DİA*, C. 35, İstanbul, 2008, s. 399-400.

46 BOA, İ.DH, 1427/33, 9 Şaban 1322.

vezaret menşurunu Reşid Paşa'ya takdim ettiğinde, Paşa bunu hürmetle öperek mukabelede bulunmuştu. Törende hazır bulunanlar Belediye binasına girdikten sonra menşur, Vali Muavini Emin Bey tarafından yeniden ve sesli bir şekilde okunmuştu. Müftü Efendi'nin Sultan'a iyi dileklerini içeren duasının akabinde ise valinin ikram ettiği mükellef sofraya geçilmişti. Sofrada Vali Reşid Paşa Sultan'a şükranlarını bildiren bir konuşma yapmıştı. Ardından Sadık Paşa da bir konuşma gerçekleştirmişti. 22 Ekim Pazar günü akşamının Berat Kandili'ne tesadüf etmesi nedeniyle, Vali Reşid Paşa ile Sadık Paşa ve beraberindekiler Bursa Mevlevihanesi'nde düzenlenen ayin-i şerife katıldı. Pazartesi günü ise Vali Reşid Paşa konsoloslara bir akşam yemeği verdi. Salı günü sabah vakti Sadık el-Müeyyed Paşa, Vali Reşid Paşa tarafından İstanbul'a dönmek üzere istasyondan uğurlanmıştı.⁴⁷

Amacı Sadık el-Müeyyed Paşa'dan farklı olsa da Reşid Paşa'nın valiliği döneminde Bursa'yı ziyaret eden bir başka önemli isim ise Raymond Poincaré'dir. Birinci Dünya Harbi esnasında Fransa Cumhurbaşkanlığı görevi yapan ve daha çok bununla şöhret kazanan Poincaré, eşiyile birlikte Bursa'ya gelmiş ve burada Reşid Paşa ve oğlu Semih Mümtaz Bey'in bir süre misafiri olmuşlardı.⁴⁸

3.1. Reşid Mümtaz Paşa'nın Valiliği Döneminde Bursa'da İmar Faaliyetleri

Reşid Paşa, iyi idare edemediği Takvim-i Vekayi Nazırlığı'ndan azledilmesi sonrasında başarısız denilebilecek Beyrut Valiliği üzerine Hüdavendigar gibi payitaht dışında Osmanlı'nın en önemli şehirlerinden birine vali olarak atanmıştı. Paşa'nın yeni valilik vazifesini önceki görevlerine nazaran daha itinalı yaptığı görülmektedir. Nitekim görevine gelir gelmez Bursa'da daha önceden yapımına başlanmış olan Mecidiye (bugünkü Fevzi Paşa) Caddesi'ni tamamlamış ve Hamidiye (bugünkü Cumhuriyet) Caddesi ile Altıparmak Caddesi'ni açtırmıştı. Bununla birlikte şehrin sokaklarına ilk parke taşı onun zamanında döşenmişti. Ayrıca Bursa'nın ilk şehir içi içme suyu şebekesi ile maksem su deposu Reşid Paşa'nın yaptırdığı önemli alt yapı faaliyetleri arasındadır.⁴⁹

Vali Reşid Paşa döneminde göze çarpan en önemli imar faaliyetlerinden birisi de yapımına 2 Ağustos 1904'te başlanan Bursa Saat Kulesi'dir. Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 29. yıldönümüne rastlayan 1 Eylül 1905'te törenle Saat Kulesi'nin açılışı yapılmıştı. Kule 33 metre yükseklikte ve kare planlı, kesme taştan

⁴⁷ BOA, YEE, 58/21, 16 Şaban 1322.

⁴⁸ Mösyö Raymond Poincaré'nin Bursa ziyareti hakkında Semih Mümtaz ayrıca şu bilgiler aktarmaktadır: Vali Reşid Paşa, Mösyö Poincaré'nin şehre geleceğine dair Payitaht tarafından bilgilendirildikten iki gün sonra misafirler Mudanya yoluyla Bursa'ya gelmişti. Mudanya'da kaymakam tarafından karşılanmışlar ve trene kadar kendilerine refakat edilmişti. Bursa Garı'ndan alınan misafirler valinin arabasıyla otele kadar götürülmüştü. Aynı gün Mösyö Poincaré vali konağında Reşid Paşa'yı ziyaret etmiş ve Şark'ın tabii güzelliklerinden, Türkiye hakkında okuduğu seyahatnamelerden bahsetmişti. Daha sonra Reşid Paşa, Mösyö Poincaré'ye iade-i ziyarette bulunmuş ve Madam Poincaré ile tanışmıştı. Mösyö Poincaré ve eşi bu ziyaretleri esnasında Keşiş Dağı'na (Uludağ) çıkmış, Bursa içerisinde çeşitli gezintiler gerçekleştirmiş özellikle Yeşil Türbe'den çok etkilenmiş ve fotoğraf çekmişlerdi. Ayrıntılı bilgiler için bkz.: Semih Mümtaz, *Canlı Tarihler*, s. 31-33.

⁴⁹ Yılmaz Akkılıç (Haz.), "Reşid Mümtaz Paşa", *Bursa Ansiklopedisi*, C. 4, Bursa, 2002, s. 1456.

inşa edilmiştir. Her katında dikdörtgen planlı dört pencere bulunmaktadır. En üst katta çepeçevre balkonla kuşatılmış bir yangın gözetleme kulesi de yer almaktadır.⁵⁰

Bursa'da ilk müze yine Reşid Paşa'nın valiliği döneminde, Bursa Müze-i Hümayunu adıyla kurulmuştur. Bu müze, II. Abdülhamid'in tahta çıkış yıldönümü olan 1 Eylül 1904'te⁵¹ Bursa Maarif Müdürü Azmi Bey'in çabaları ve Vali Reşid Bey'in onayı ile Bursa İdadi-i Mülkisi'nin (Bursa Erkek Lisesi) bir bölümünde açıldı.⁵² Reşid Paşa Maarif Nezareti'ne Müze-i Hümayun'un tesisi ve açılışını bir tahriratla bildirmişti. Burada Bursa şehrinin tarihte önemli bir yere sahip olduğunu ve bünyesine çeşitli tarihi eserleri barındırdığı bu eserlerin de korunması amacıyla bir müzenin kurulması gerektiği belirtilmiş ve tesis edilen müzenin padişahın tahta çıkış yıldönümünde açılacağı kaydedilmiştir.⁵³ Maarif Müdürü Azmi Bey de 500 parçadan fazla tarihi eserden oluşan müzenin açılışının yapıldığını 1 Eylül 1904 günü telgrafi ile Dersaadet'e bildirmişti.⁵⁴ Bursa Müze-i Hümayun'un açılışına 11 Ağustos 1904'te Maarif Nazırı Nazif Paşa'nın görevlendirdiği Müze-i Hümayun Müdür Yardımcısı Halil Edhem Bey de katılmıştı.⁵⁵

Ahmed Vefik Paşa'nın⁵⁶ valiliği zamanında (1879-1882) Hisar semtinde kurulan Bursa Gureba Hastanesi'ne halkın büyük talep göstermesi üzerine Reşid Paşa tarafından ahşaptan iki pavyon ve yönetim binası hastaneye ilave olarak yaptırılmıştı. Bu yeni binaların açılışı da 1905 senesinde törenle yapılmış ve II. Abdülhamid'e ithafen Hamidiye Hastanesi olarak isimlendirilmişti. Ayrıca hastanenin maddi durumu düşünülerek geliri arttırılmıştı.⁵⁷

II. Abdülhamid döneminde artış gösteren eğitime yönelik faaliyetler Reşid Paşa'nın valiliği esnasında Hüdavendigâr vilayetinde de tatbik edilmişti. Daha önce yapımına başlanmış olan Bursa Mekteb-i İdadi-i Mülkisi'ne kimyahâne, yatakhâne, kütüphâne, yemekhâne ve teneffüşhâne bölümleri eklenmişti. Nitekim 8 Ağustos 1904 tarihinde başta Hüdavendigâr Valisi Reşid Paşa olmak üzere şehrin ileri gelenlerinin hazır olduğu bir törenle Bursa İdadisi yeniden açılmıştı.⁵⁸

Reşid Paşa'nın öncülüğünde 1904-1905 yılları arasında Orhan Gazi Cami önemli bir onarımdan geçmişti. Bu onarım esnasında caminin doğu duvarındaki pencere

⁵⁰ Yılmaz Akkılıç (Haz.), "Saat Kulesi (Bursa)", *Bursa Ansiklopedisi*, C. 4, Bursa, 2002, s. 1460; Kâzım Baykal, *Bursa ve Anıtları*, İstanbul, 1982, s. 55.

⁵¹ Rumi tarihle 19 Ağustos 1320.

⁵² Yılmaz Akkılıç (Haz.), "Müzeler (Bursa Müzeleri)", *Bursa Ansiklopedisi*, C. 3, Bursa, 2002, s. 1236.

⁵³ BOA, Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi (MF.MKT.), 796/45, 29 Cemaziyevvel 1322.

⁵⁴ BOA, MF.MKT, 803/69, 4 Recep 1322.

⁵⁵ BOA, İrâde Maârif Nezâreti (İ.MF.), 10/33, 15 Cemaziyelahir 1322.

⁵⁶ Ahmed Vefik Paşa (1823-1891) Tahran ve Paris Büyükelçisi olmuş ayrıca Evkaf, Maliye, Maarif ve Dâhiliye nazırlıklarında bulunmuştur. İki defa Sadaret'e getirilmiştir. Bkz. Kunalp, *Osmanlı Erkân ve Ricâli*, s. 61.

⁵⁷ Yusuf Ziya Karaaslan, *Tarihsel Süreci ve İşleyişi Çerçevesinde Bursa Hamidiye Gurebâ Hastanesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Bursa, 2015, s. 36-63.

⁵⁸ Nursal Kumaş, *II. Abdülhamid Devrinde Bursa'da Sosyal Hayat (1876-1909)*, (Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Bursa, 2011, s. 114.

çıkartılarak buraya bir kapı yapıldı.⁵⁹ Ayrıca Orhan Gazi Cami için II. Abdülhamid tarafından iki adet şamdan hediye edildi. Orhan Gazi Cami'nin onarımı bittikten sonra resmi açılışı Sultan'ın tahta çıkış yıldönümüne tesadüf ettirilerek gerçekleştirilmişti.⁶⁰

Reşid Paşa 1905 senesinde, II. Abdülhamid'in tahta çıkışının yıldönümüne rastlayan günün akşamı Bursa Belediye Konağı'nda bir ziyafet ve balo tertip ettirmişti. Bu ziyafet ve baloya katılan Reşid Paşa'nın oğlu Semih Mümtaz hatıratında önemli bilgiler aktarmaktadır. Gündüz vilayet konağında tebrikleri kabul etmesinin ardından Vali Reşid Paşa'nın daveti üzerine naip, müftü; Rum, Ortodoks ve Katolik cemaatinin temsilcileri ve konsoloslardan oluşan yaklaşık 150 kişilik Bursa ricali akşam yemeğinde bir araya gelmişti. Yemekten sonra tertip edilen baloda kadril oyunu (balo dansı) oynanmış ve gecenin ilerleyen saatlerine kadar balo devam etmişti. Bursa'da ilk defa balo tertip edilmesi Bursalıların dikkatini çekmiş hatta bazı kimseler bu havadisi saraya jurnal etmişti. Lakin Semih Mümtaz'ın aktardığına göre Reşid Paşa, önceden balo için saraydan izin almıştı.⁶¹

II. Abdülhamid'in cülus yıl dönümlerinde olduğu gibi doğum günü (veladet-i hümayun) sene-i devriyesinde de çeşitli kutlamaların yapıldığı ve resmi açılışların icra edildiği bilinmektedir. Bursa'da, II. Abdülhamid'in doğum günü merasimi dolayısıyla sokakların kandillerle donatılması, belediye binasında tebriklerin kabul edilmesi, yeni karakolhânelerin ve çeşmenin açılması gibi çeşitli kutlamalar yapılmıştı. Bu kutlamaları Reşid Paşa son derece abartılı bir dille Mabeyn ikinci kâtibi İzzet Paşa'ya bildirmişti.⁶²

3.2. İstanbul'daki Gelişmelerin Bursa'ya Yansımaları

Bursa'nın hem İstanbul'a yakın olması hem de Vali Reşid Paşa'nın Yıldız Sarayı ile yakın ilişkiler içerisinde bulunması, beraberinde başkentte yaşanan hadiselerin doğrudan Bursa'ya yansımaları sağlamaktaydı. Bu gelişmelerden birisi Gazi Osman Paşa'nın ikinci oğlu Kemaleddin Paşa'nın Bursa'ya sürgün edilmesiydi. Bu hadise

⁵⁹ Orhan Gazi Camii'nin açılışı esnasında tuğra ve kitabesi görülüyor. Bkz. *Servet-i Fünûn*, nr. 768, 11 Ocak 1906, s. 1.

⁶⁰ Hüseyin Gürsel Bilmiş, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa'da Mimarlık Ortamı*, (Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2019, s. 361-362.

⁶¹ Semih Mümtaz, *Canlı Tarihler*, s. 92-93.

⁶² Reşid Paşa konuyla ilgili İzzet Paşa'ya gönderdiği bir tahriratta şu ifadelerle yer vermektedir: "Vücûd-ı hümayûnları hayât-ı cism-i devlet ve memleket olan velinîmet-i bî-minnetimiz sahib-i makâmı hilâfet ve saltanat ve padişâhımız efendimiz hazretlerinin velâdet-i bahirü's-sa'âdet-i cenâb-ı zullullahîleri rûz-ı me'ali-efrûzuna şeref-müsâdif işbu yevm-i kudsiyet-tev'em, esdikâyı bendegân ve sunûf-ı teba'a-i sadâkat beyân için bir id-i ekrem olmakla, şehrin esvâk ve etraftı alâim-i kamer ve şaduman-müzeyyen olduğu ve ihtiyât ve jandarma askeri efrâdı ve mekâtib-i askeriyye ve mülkiyye ve ibtidâiyye vesaire şâkirdanı istâde-i ta'zimât hazır bulunduğu halde daire-i belediyede resm-i bihîn-i tebrik-i ubudiyetkâriye mahsusen ve ilaveten geçende inşâ kılınan cesim salonda erkân ve ümerâ ve memûrîn-i mülkiyye ve askeriyye ve ulemâ ve meşâyih ve eşrâf-ı belde ve rüesâ-i ruhaniyye ve mütehayyizân-ı mahalliye ve şâkirdân-ı mekâtib-i muhtelif tarâflardan nâm-ı akdes-i hazret-i cihân-bânîye olarak vâcibe-i tebrik ifâ ve cümleten farîza-i de'avât ve teşekkürât-i tezakir olunduğu misillü düvel-i mütehabbe konsolosları cânibinden dahi evsaf-i seniyye-i cihân-bâninin tezekkürüyle icrâ-i resm-i tebrik kılınmış ve firka-i askeriye dairesine bil-azime tehniyet-i mukâbele ifa edilmiştir." BOA, Y.PRK.UM, 77/47, 15 Şaban 1323.

aynı zamanda Mümtaz-zâde ailesini yakından ilgilendirmektedir. Şöyle ki Gazi Osman Paşa ile Reşid Paşa bacanak idi. Semih Mümtaz teyzesinin oğlu Kemaleddin Paşa'nın Bursa'ya sürgün edilmesini ve o esnada yaşanan hadiseleri anlatırken babasının bu konudan duyduğu rahatsızlığa dikkat çekmektedir.⁶³

Hüdavendigâr Valisi Reşid Paşa ile Kemaleddin Paşa'nın akraba olması böylece Reşid Paşa'nın gözetiminde olmasının her açıdan daha hayırlı olacağı Sultan'ın kararında etkili olsa gerektir. Reşid Paşa'nın emriyle Kemaleddin Paşa'ya bir ev hazırlanır ve kendisi orada göz hapsinde tutulur.⁶⁴ Reşid Paşa'nın 17 Kasım 1904'te Dersaadet'e gönderdiği tahriratta Kemaleddin Paşa'nın gözetim altına alındığı ve kaçmasına fırsat verilmediği belirtilmiştir.⁶⁵ Kemaleddin Paşa hadisenin yaşandığı 1904 senesinden Meşrutiyet'in ilanına kadar dört sene Bursa'da ikamet etmiştir.⁶⁶

Bursa'ya yansıyan bir başka gelişme ise 21 Temmuz 1905 Cuma günü Sultan II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'nda Cuma selamlığı töreni esnasında Sultan'a karşı düzenlenen bomba hadisesidir. O günlerde Bursa'da bulunan Semih Mümtaz bu önemli hadisenin Bursa'ya akseden tesirlerini ayrıntılarıyla anlatmaktadır. Hadisenin gerçekleştiği gün Reşid Paşa Orhaneli ile Uludağ arasında yaptırdığı şoseyi denetlemeye gitmişti. Bir süre sonra İstanbul'dan sadrazamın imzasıyla Bursa'ya bir telgraf yolları. Gelen telgrafta aynı gün cuma selamlığından önce ve sonra Bursa'ya gelen yolcuların münasip bir yerde tutulması ve isimlerinin kaydedilmesi isteniyordu. Bu emir üzerine İstanbul'da fevkalade bir hadisenin meydana geldiği anlaşılmaktaydı. Ertesi günü bomba hadisesinin meydana geldiği ve yirmi altı kişinin hayatını kaybettiği haberi duyulmuştu. Bunun üzerine Reşid Paşa, Sultan'a geçmiş olsun telgrafı çekmişti.⁶⁷

3.3. Süleyman Nazif'in Gözünden Hüdavendigâr Valisi Reşid Mümtaz Paşa

Reşid Paşa'nın Hüdavendigâr valiliği esnasında, vilayetin mektupçuluğu görevini meşhur şair ve edip Süleyman Nazif (1869-1927) yapmaktaydı. Kendisi bu görevde 29 Ekim 1897'de getirilmiş ve yaklaşık on iki yıl mektupçuluğa devam etmişti.⁶⁸ Süleyman Nazif, kendi kaleminden çıkan tercüme-i hâlinde Reşid Paşa'nın valiliği döneminde rahat ettiğini ve paşayla çalışmaktan memnun kaldığını şu cümleler ile ifade etmekteydi: *"On iki yıl kaldığım Bursa'da müsadif olduğum üç validen yalnız Reşid Mümtaz Paşa'nın iltifat ve keremini görerek diğer ikisinden gûna-gûn eziyetler çektim. Reşid Mümtaz Paşa birçok muamele-i müşfikânenen başka rütbe-i ulâ-sınıf-ı sanisine terfi ettirmek*

⁶³ Kemaleddin Paşa'nın Bursa'ya sürgün edilmesinin arkasında şu gelişmeler bulunmaktadır: 1898'de Kemaleddin Paşa Sultan II. Abdülhamid'in kızı Naime Sultan ile evlendirilmişti. Kemaleddin Paşa evli olmasına rağmen Sultan V. Murad'ın kızı Hatice Sultan ile görüşüp mektuplaşmaktaydı. Bu hadiseyi haber alan ve hiddetlenen Sultan Abdülhamid kızının Kemaleddin Paşa'dan boşanmasını sağlamış ve onu Bursa'ya sürgün ettirmişti. Detaylı bilgi için bkz.: Ahmet Semih Mümtaz, *Sultan II. Abdülhamid ve Zamanı*, s. 84-92.

⁶⁴ Mümtaz, *Sultan II. Abdülhamid ve Zamanı*, s. 86-87.

⁶⁵ BOA, Y.PRK.UM, 71/104, 9 Şaban 1322; BOA, Y.PRK.UM, 70/5, 26 Rebiülahir 1322.

⁶⁶ Semih Mümtaz, *Sultan II. Abdülhamid ve Zamanı*, s. 89.

⁶⁷ Semih Mümtaz, *Abdülhamid ve Zamanı*, s. 204-209.

⁶⁸ BOA, DH.SAİD.d., No: 179, s. 251.

suretile de itmam-ı mekârim etmişti. İnkılâbı müteakib Konya Vilâyeti Mektupçuluğuna tahvil ettirildim ise de gitmeden istifa ettim.”⁶⁹

Ayrıca Süleyman Nazif'in 1924'te kaleme aldığı ve *Resimli Gazete'de* yayınlanan “Bursa'da Bir Hafta” başlıklı yazı serisinde, Reşid Mümtaz Paşa'dan övgüyle bahsettiği görülmektedir. Süleyman Nazif'e göre Bursa, payitahtlığı önce Edirne'ye ve kısa süre sonra İstanbul şehrine devretmişti. Bugüne kadar Bursa'ya gitmiş olan yüzlerce vali arasında yalnız dört isim her zaman akıllarda yer edecekti. Bunlar Ahmed Vefik Paşa, Nazif Paşa⁷⁰, Mahmud Celaleddin Paşa⁷¹ ve Reşid Mümtaz Paşa'dır. Süleyman Nazif, bu dört vali arasında en kısa süre valilik görevinde bulunan Reşid Paşa olduğunu belirterek, böyle olmasına rağmen en çok onun eser inşa ettirdiğine dikkat çekmektedir. Bu eserlerin ise birçoğu Yunan işgali zamanında harap olmuş ancak hâlâ (1924'te) nereye bakılsa onun eserleri görülebilmekteydi. Şair Nazif Bey, Reşid Paşa zamanında Bursa'da yollar, hastaneler, mektepler, müzeler; hasılı medeniyetin gereği ve ihtiyacı olan eserlerin büyük bir kısmının yapıldığına vurgu yapmaktadır. Dahası Reşid Paşa, bütün bunları iki buçuk sene gibi kısa bir zamanda tamamlamıştı. Son olarak şair şöyle bir tahmin ileri sürmektedir. Reşid Paşa en azından II. Meşrutiyet'e kadar valilik görevini devam ettirebilseydi, Bursa çok daha gelişmiş ve bambaşka bir şehir haline gelmiş olacaktı.⁷²

4. İstanbul Şehreminliği (1906-1908)

Reşid Mümtaz Paşa, 24 Mart 1906'da ise 31.500 kuruş maaşla İstanbul Şehremini oldu.⁷³ II. Meşrutiyet'in ilanına kadar yaklaşık iki buçuk sene bu vazifede kaldı.⁷⁴ Göreve başladığı ilk gün Reşid Paşa “Bütün belediye memurlarının vakt u zamanında işlerinin başına gelmeleri ve bundan böyle her gün sabahtan temizlik işlerine başlanarak saat birde sokaklarda temizlik işlerinin bitmesi ve halkın aslî gıdası olan ekmeklerin tartısında eksik olmamasına dikkat ve itina edilmesi ve bütün belediye kanun ve nizamlarının uygulanmasında hiçbir gevşeklik ve müsamaha gösterilmemesi”⁷⁵ mealinde bir genelge çıkarttı.

Mümtaz Paşa şehreminliği görevine gelmesiyle memurların görev yeri açısından önemli bir değişiklik olmadı. Sadece Meclis Reisi Halil Bey değiştirilerek yerine İbrahim Sârim Bey⁷⁶ getirildi. Umumî müfettişlik ihdas edilerek Bursa'da faaliyet gösteren Mühendis İrfan Bey bu göreve tayin edildi.

⁶⁹ İbnül Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri: Kemalî's-Şuara*, C. 3, Haz. Hidayet Özcan, Ankara, 2000, s. 1525.

⁷⁰ Mehmed Nazif Paşa (1832-1889) Cezayir, Bosna, Yanya, Kosova, Trablusgarp, Aydın ve Suriye valiliklerinde bulunmuştur. 1884-1886 yılları arasında da Hüdavendigâr Vilayeti valisi olmuştur. Kuneralp, *Osmanlı Erkân ve Ricâli*, s. 99.

⁷¹ Mahmud Celaleddin Paşa (1839-1899) Maliye ve Ticaret Nazırlığında bulunmuştur. Girit (1891-1894) ve Hüdavendigâr Vilayeti valiliği (1890-1891) yapmıştır. Kuneralp, *Osmanlı Erkân ve Ricâli*, s. 88.

⁷² Süleyman Nazif, “Bursa'da Bir Hafta”, *Resimli Gazete*, nr. 48, 2 Ağustos 1924, s. 2.

⁷³ BOA, İ.ŞE, 19/7, 28 Muharrem 1324.

⁷⁴ BOA, DH.SAİD.d., no. 1, s. 514.

⁷⁵ Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, Haz. Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul, 1996, s. 184.

⁷⁶ Sultan Abdülmecid devri ricalinden Sarı Şefik Bey'in oğlu olan İbrahim Sârim Bey (1840-1910) ile Reşid Mümtaz Paşa kız kardeş çocuklarıdır. Bkz. Semih Mümtaz, *Canlı Tarihler*, s. 13.

Ekmek temin etme meselesi de yine Reşid Paşa'nın öncelendiği bir konuydu. Bilindiği gibi II. Abdülhamid devrinde hükümetin ve belediyenin en önemli işlelerinden biri halkın ekmeğe ihtiyacını gidermekti. Reşid Paşa da ekmeği ucuzlatmak suretiyle halkı hükümete bağlamayı amaç edinmişti.⁷⁷ Halka ucuz fiyata ekmeğe, et ve mahrukat (yakacak) sağlama meselesinde Şehremini Reşid Paşa saraya jurnal edilmiş bunun üzerine de Reşid Paşa 18 Eylül 1906'da kendisini müdafaa eden ve şehreminliğinde yaptığı işleri anlatan bir tahrirat kaleme almıştır.⁷⁸ Sultan II. Abdülhamid, Reşid Paşa'nın savunmasına itibar etmiş ve sözü edilen journali dikkate almamış olmalıdır ki Paşa şehreminliği görevini sürdürmüştür.

İstanbul şehreminliği zamanında Reşid Paşa'nın önemli icraatından bir diğeri de memur maaşlarının düzenli bir şekilde ödenmesidir. Bir önceki Şehremini İsmail Rıdvan Paşa döneminde (1890-1906) senede sadece dört maaş alabilen memurlar Reşid Paşa gelir gelmez her ay maaşlarını düzenli almaya başladı. Hatta Temmuz aylığı veren Reşid Paşa, Ağustos'un on beşinde "rûz-ı cülûs-i hazret-i padişahiye hürmeten" son yarısını işlemeden Ağustos aylığını da verdi. Günümüzde belediye zabıtasının yetkisine giren neler varsa Şehremini Reşid Paşa, az çok hepsiyle yakından ilgilenmeye başladı. Çarşılardaki teraziler ve sair ölçüler muayene edildi. Numarasız ve fenersiz arabalar takip edildi ve cezalandırıldı. Yine bu esnada pahalılaştan et fiyatlarında düzenleme yapıldı. Büyük meydanlarda ve cami avlularında et sergileri açıldı. Bu sergiler ucuz bedellerle kiraya verilerek etin ucuzlaşmasına çalışıldı. Rıdvan Paşa zamanında başlamış olan şehre parke döşenmesi işi hızlandırıldı. Ara sokaklar dahi ihmal edilmeyerek Arnavut kaldırımı inşaat ve tamiratına başlandı. Yıldız ve Beşiktaş tarafına özellikle ehemmiyet verildi. Bu cümleden olarak Reşid Paşa döneminde Tâlimhâne'nin büyük duvarı yeniden yapıldı.⁷⁹

Reşid Mümtaz Paşa'nın İstanbul şehreminliği yaparken başka işlerle de uğraştığı arşiv belgelerine yansımıştır. Örneğin, Karesi (Balıkesir) sancağının Sultançayıri mevkiinde borasit maden imtiyazını talep etmişti. Bu imtiyaz talebini Sir James Whittall⁸⁰ ile yapmış ve 60 seneliğine madeni işletmek için üzerlerine ihale edilmesini istemişlerdi.⁸¹ Ancak çok geçmeden bu haklarından feragat etmişlerdi.⁸²

Reşid Paşa'nın görevi esnasında belediye için hiçbir yeni vergi ihdas olunmamıştı. İki seneden fazla devam eden şehreminliği zamanında memurlara düzenli bir şekilde maaşlarını ödemesi ve diğer belediye ihtiyaçlarına da para yetiştirmesi onu halkın gözünde itibarlı hale getirmişti. Özetle Reşid Paşa'nın muvaffakiyetleri ile kendisinden önce şehreminliğinde bulunan Rıdvan ve Mazhar paşalardan daha

⁷⁷ Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, s. 184-185.

⁷⁸ BOA, YEE, 78/75, 11 Şaban 1325.

⁷⁹ Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, s. 185-187.

⁸⁰ Meşhur Modalı tüccar Whittall ailesine mensup olan James Whittall hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Osman Öndeş, *Modalı Vitol Ailesi*, İstanbul, Tarihçi kitabevi, 2015.

⁸¹ BOA, BEO, 2968 /222529, 9 Şevval 1324 (26 Kasım 1906)

⁸² BOA, BEO, 3642/273114, 13 Ramazan 1327 (28 Eylül 1909)

başarılı olduğu söylenebilir.⁸³ Bu başarısından ötürü Reşid Paşa'ya 14 Kasım 1906'da altın ve gümüş imtiyaz madalyası ihsan buyrulmuştu.⁸⁴

6. Paşa'nın Sürgün Yılları

II. Meşrutiyetin ilanı ve 31 Mart Hadisesi'yle birlikte II. Abdülhamid devri memur ve ricalinden önemli bir kısmı görevinden alınmış bazıların da sürgün edilmesi gündeme gelmişti. Bu sancılı süreç, Reşid Paşa'yı da doğrudan etkilemiş ve kendisi 1 Ağustos 1908'de İstanbul şehreminliğinden istifaya mecbur olmuştu.⁸⁵ Ayrıca II. Abdülhamid devrinde Reşid Paşa'ya verilen bütün rütbe ve nişanlar geri alındı. Mal ve mülküne el konuldu. Bekirağa Bölüğü'nde bir süre tutuklu kaldıktan sonra Büyükkada'da ikamete memur edildi.⁸⁶ Sabık şehremini Reşid Paşa; II. Abdülhamid'in başkâtiplerinden Tahsin Paşa ve eski Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa'yla beraber 27 Mayıs 1909'da Sakız'a sürgün edildi.⁸⁷

Reşid Paşa gibi sürgüne gitmekten yahut öldürülmekten endişe eden II. Abdülhamid devrinden birçok devlet adamı da yurt dışına kaçtı. Reşid Mümtaz Paşa'nın dünürü ve Semih Mümtaz'ın kayınpederi Arap İzzet Paşa da bunlar arasındaydı. İzzet Paşa II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip 7 Ağustos 1908'de ailesiyle birlikte İtalya'ya kaçmıştır.⁸⁸

Mayıs 1912'de hâlâ Sakız adasında sürgünde olan Reşid Paşa'nın sıhhatinin bozulduğu ve bunun için Sakız adası yerine affedilinceye kadar İzmir'de ikamet etmesi icap ettiği gerekçesiyle oğlu Semih Mümtaz babası adına Dâhiliye Nezareti'ne bir dilekçe vermişti.⁸⁹ 11 Şubat 1913'te çıkacak olan umumi affa kadar Reşid Mümtaz'ın Sakız adasında bulunması, oğlu Semih Bey'in bu talebinin kabul edilmediğini göstermektedir. Söz konusu tarihteki aftan siyasi mahkûm olarak sürgüne gönderilen II. Abdülhamid devri devlet adamları da yararlanmıştı.⁹⁰ Reşid Paşa'nın, yaklaşık dört sene devam eden sürgün hayatı bu sayede sona ermişti.⁹¹

Reşid Paşa'nın sürgünden affedildikten sonra zaman zaman yurtdışına gittiği görülmektedir. Semih Mümtaz hatıratında 1914'te kız kardeşinin verem hastalığı

⁸³ Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, s. 185-186.

⁸⁴ BOA, İ.TAL, 408/65, 27 Ramazan 1324.

⁸⁵ Faik Reşit Unat (Haz.), *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz Bir Mart Hadisesi Ali Cevat Beyin Fezlekesi*, Ankara, TTK yayınları, 1985, s. 163-164. Reşid Paşa'nın yerine İstanbul şehremini olarak Şerif Mehmed Rauf Paşa atanmıştır. BOA, İ.DUİT, 7/54 4 Recep 1326.

⁸⁶ BOA, ZB, 353/2, 6 Şaban 1326; BOA, İ.AS, 85/56, 28 Cemaziyelevvel 1327.

⁸⁷ BOA, ZB, 495/33, 7 Cemaziyelevvel 1327.

⁸⁸ İbrahim Küreli (Haz.) *Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Paşa'nın Günlükleri*, C. 1, İstanbul, İş Bankası yayınları, 2019, s. 18-19.

⁸⁹ BOA, DH.MUİ, 158/22, 6 Cemaziyelahir 1330.

⁹⁰ BOA, DH.SYS, 41/2-31, 22 Ramazan 1330.

⁹¹ Reşid Paşa'nın Bekirağa bölümünde tutuklu kalmasından sürgüne gönderilip affedilmesine kadar geçen yıllar boyunca da Süleyman Nazif Reşid Paşa ile irtibatını sürdürmüştü. Süleyman Nazif, Reşid Paşa'nın affedilmesi için İttihat ve Terakki nezdinde teşebbüslerde de bulunmuş fakat muvaffak olamamıştı. Reşid Paşa'nın affedildiği zaman çocuklar gibi sevinerek memnuniyetini açıkça dile getirmiş ve zor günlerinde Reşid Paşa ile ailesinin yanında olmuştu. Reşid Paşa ile Süleyman Nazif'in dostluğu Süleyman Nazif'in 1927'de vefatına kadar devam etmişti. Bkz. Semih Mümtaz, "Evvel Zaman İçinde: Süleyman Nazif Bey", *Akşam* gazetesi, 1950, s. 5.

dolayısıyla babası Reşid Paşa'nın Cenevre'de bulunduğunu söylemektedir. Reşid Paşa vereme tutulmuş olan kızının durumunun ciddi olmasından ötürü Paris'e dönememişti. Bu esnada Birinci Dünya Savaşı başlamış ve Paris'e gitmek imkânı kalmamıştı. Savaş ortamında Reşid Paşa'ya haber ya da para göndermek de mümkün değildi. Reşid Paşa, bir çıkış yolu bulmak ümidiyle Bursa'da valiliği zamanında tanıştığı Fransa Cumhurbaşkanı Mösyö Poincaré'ye müracaat etmişti. Mösyö Poincaré'nin yardımıyla Paris'te bıraktığı evrakı ve parası kendisine teslim edilmiş ve böylece Paris'e dönebilmişti.⁹² Dâhiliye Nazırı oluncaya kadar Reşid Paşa Avrupa'nın çeşitli ülke ve şehirlerinde dolaşmıştı.

7. Dâhiliye Nazırlığı (1920)

Sadrizam Damad Ferid imzalı ve 31 Temmuz 1920 tarihli Heyet-i Vükela kararında Reşid Mümtaz Paşa'nın Dâhiliye Nazırı olarak atandığı, kendisinin İstanbul'a gelip görevine başlayıncaya kadar yerine Ticaret ve Ziraat Nazırı Cemal Bey'in bakacağı bildirilmiştir.⁹³ 18 Ekim 1920'de Damad Ferid Hükümeti'nin düşmesine kadar Reşid Paşa, Dâhiliye Nazırı olarak görev yaptı.

Reşid Paşa 19 Ağustos 1920 günü İtalya bandıralı bir gemi ile İsviçre'den İstanbul'a geldi. Oğlu Semih Mümtaz ve ileri gelen devlet ricalinin karşıladığı Reşid Paşa doğrudan Dolmabahçe Sarayı'na giderek Sultan Vahdeddin ile görüştü. Ardından Damad Ferid Paşa'yı Nişantaşı'ndaki konağında ziyaret ettikten sonra Dâhiliye Nezareti'ne gelerek tebrikleri kabul etti.⁹⁴

Reşid Paşa Dâhiliye Nazırı olarak 20 Ağustos 1920'de *Peyâm-ı Sabah* gazetesine verdiği beyanatta, 1913'te sürgünden affedildikten sonra İsviçre'ye gittiğini, orada yaklaşık sekiz sene kaldığını ve 1920'de Dâhiliye Nazırlığı'na getirilmesi üzerine İstanbul'a döndüğünü ifade etmektedir. İttihatçı hükümetlerin başarısızlıklarından dem vurarak tarafsız kalmak yerine savaşa girmenin büyük bir hata olduğunu, sulh şartlarının da ağır fakat bu durumda kötünün iyisi olacağını söylemektedir. Böyle nazik bir dönemde Dâhiliye Nazırlığı'na geldiğini söyleyen Reşid Paşa, padişah ve onun hükümetine sadakatle hizmet edeceğini beyan etmektedir.

Refik Halid Karay, Reşid Paşa'nın Dâhiliye Nazırlığı'na getirilmesini ve onun hakkındaki düşüncelerini Mütareke dönemini ele aldığı hatıratında şu satırlarla anlatmaktadır:

“Mesela yeni Dâhiliye Nazırı, Reşid Mümtaz Paşa idi. Ferit Paşa Avrupa'ya son seyahatinde, geçen sefer Salih Paşa'ya tutulduğu gibi bu defa da Mümtaz Efendizadeye vurulmuştu; beraberce İsviçre'de gezmişler tozmuşlar bunu kararlaştırmışlardı. Yeni ve ihtiyar nazır nasb telgrafını alır almaz ilk vapura atladı, geldi. Karşılama, teşyi, tebrik ve saire teşrifat hoşuma gitmemekle beraber oğlunun ahbabı olmaklığım hasebiyle rıhtıma karşı gitmeye rıza gösterdim.

⁹² Semih Mümtaz, *Canlı Tarihler*, s. 33. Bu tarihlerde Reşid Mümtaz Paşa Paris'te Victor Hugo Caddesi 178 numarada ailesiyle birlikte ikamet etmekteydi. BOA, HR.UHM, 158/31, 7 Şubat 1914.

⁹³ BOA, İ.DUİT, 9/109, 14 Zilkade 1338.

⁹⁴ *Peyâm-ı Sabah* 20 Ağustos 1920, s. 1.

Uzun boylu, zarif libaslı, zekâsı henüz sönmemiş fakat harekâtına hafif bir sarsaklık arız olmuş gösterişli bir zattı. Avrupalı olsa idi tam siyaset nezaret çağına gelmiş sayılır ve iş de görbilirdi. Lakin bizde, o yaşı bulan -üç beş civan zekalı ihtiyar müstesna- muhakkak yarı ateh getirir, vücutça da idrarını tutamaz yahut da bacaklarını oynatamaz bir hale gelir.

Reşid Paşa kalbinin iyi işlemediğine hükmediyor, eli nabzında geziyordu. Onun bu ikbali talihin hakikaten bir beklenilmez oyunu idi: Meşrutiyet'in ilanından sonra, paşalığı parantez içine ve kendisi adalardan birine giren bu vezir, memlekette neler olup neler bittikten, ne inkılaplar zuhur ettikten sonra dönüyor ve Devr-i Hamidi'de erişemediği bir mesnede geçiyordu. Sultan Hamid'in Beyrut, Bursa valisi ve Şehremini on beş sene intizarı müteakip Sultan Vahdettin'e Dâhiliye Nazırı olmuştu. Bütün bu gibi vakalar bana nefesi çıkmayan canda ümit vardır de-dirttirir; ölmek en büyük talihtir.

Cemal Paşa'nın hatırı için Nafia'ya raptedilmiş olan İstanbul Şehreminliği tekrar Dâhiliye'ye bağlandı. Yeni Dâhiliye Nazırı benimle iyi geçiniyor, hakkımda büyük bir nezaket gösteriyordu. Nadiren nezarete uğradıkça şundan bundan konuşuyorduk; fakat kalbinin "entermitans"-ı muhavere sermayesinin esasını teşkil ediyordu. Mamafih kabinenin en yaşlı uzvu kendisi de-ğildi."⁹⁵

Refik Halid'in kendine has üslubu ile anlattığı yeni Dâhiliye Nazırı Reşid Paşa'nın başından geçen hadiseler ve hususiyetleri gerçekten dikkat çekicidir. Paşa'nın ihtiyarlığından dem vurması gayet doğaldır. Çünkü Dâhiliye Nazırlığı'na getirildiğinde Reşid Paşa 64 yaşında bulunuyordu. Başına gelen onca badireden sonra yine devlet yönetiminde görev alabilmesi devrin kendine mahsus şartları ile açıklanabilir. Anadolu'da Millî Mücadele'nin büyüdüğü ve etkisini gittikçe arttırdığı İstanbul'da sık sık hükümet değişikliklerinin olduğu çalkantılı bir dönemde Reşid Paşa yeni bir yüz olarak hükümette yer almıştı. Ancak bu durum üç ay kadar kısa bir süre devam etmişti.

17 Ekim 1920'de Damad Ferid Hükümeti'nin istifasına Dâhiliye Nazırı Reşid Mümtaz Paşa tarafından Damad Ferid'in bozulan sağlığı gerekçe gösterilmişti. Hâl-buki 17 Ekim'de Sultan Vahdeddin'i ziyaret eden Yüksek Komiserler, ondan Anadolu ile uzlaşacak bir hükümet kurulmasını istemiş, bu yolda baskı yapmışlardı. Bunun üzerine hemen aynı gün Damad Ferid Hükümeti istifasını sunmuştu. 21 Ekim 1920'de Tevfik Paşa tarafından yeni bir hükümet kuruldu.⁹⁶

8. Reşid Mümtaz Paşa'nın Avrupa'daki Son Yılları ve Vefatı

Ekim 1920'de hükümetin düşmesi ile görevi sona eren Reşid Paşa tekrar Avrupa'ya çıkmıştı. Nitekim 1921 senesinin Ramazan ayında Fransa'da bulunuyordu. Ramazan Bayramı münasebetiyle ve eski Dâhiliye Nazırı sıfatıyla Paris'ten Sultan Vahdeddin'e telgrafla bir bayram tebriği göndermişti.⁹⁷

⁹⁵ Refik Halid Karay, *Minelbab İlelmihrab*, İstanbul, İnkılâp yayınları, 2019, s. 345-346.

⁹⁶ Hazel Kul, *Millî Mücadele Türk Basınında İstanbul Hükümetleri-Ankara İlişkileri*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, 2019, s. 333.

⁹⁷ BOA, BEO, 4684/351273, 5 Şevval 1339.

Reşid Paşa'nın bu seferki yurtdışı hayatı öncekilere nazaran daha çileli geçmişti. Daha önce de ifade edildiği gibi kızlarından biri, Fransa'da vereme yakalanmış ve ölmüştü. Dahası diğer kızı da çok geçmeden yine Fransa'da vefat etmişti.⁹⁸ Bunun üzerine Reşid Paşa, cenazelerin İstanbul'a getirilmesi ve Şehzade Camii Haziresi'nde medfun olan validesi Ayşe Sıdika Hanım'ın yanına defnedilmesi talebiyle 16 Kasım 1921'de Dâhiliye Nezareti'ne başvuruda bulunmuştu.⁹⁹ Paşa'nın bu talebine bir gün sonra olumlu karşılık verilmiş hatta vapurla İstanbul'a getirilmekte olan cenazelerin İstanbul'daki defin sürecinde polis ve belediye memurlarının kolaylık göstermesi bizzat padişah iradesiyle istenmişti¹⁰⁰ Buna rağmen maalesef adı geçen cami haziresinde bu kızlara ait mezarlar bulunamamıştır. Öte yandan Paşa'nın Dâhiliye Müsteşarlığı yaptığı yıllarda henüz iki yaşında iken vefat eden kızına ait mezar, Şehzade Camii Haziresi'ndeki aile kabristanlığında bugün hâlâ görülebilmektedir.

Saraya yakın bir ailede dünyaya gelip II. Abdülhamid döneminde yıldızı parlayan ve bu sayede valilik ve şehreminliği yapan, II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip sürgün ve yurtdışı hayatı yaşadıkdan sonra Mütareke Döneminde kısa süreliğine Dâhiliye Nazırlığı görevine getirilen Reşid Mümtaz Paşa'nın bu çalkantılı hayatı, 1928 senesinde yetmiş iki yaşında iken Nice'de sona ermişti.¹⁰¹

Reşid Paşa'nın oğlu Semih Mümtaz ise 28 Nisan 1956'da İstanbul'da dünyaya gözlerini kapadı.¹⁰²

9. Reşid Mümtaz Paşa'nın Musiki Merakı

Reşid Mümtaz Paşa'nın devlet adamı olmasının yanı sıra musikiye de merakı vardı. Evinde zaman zaman musiki meclisleri toplanır ve icralar yapılırdı. Hatta kendisinin de güfteler yazdığı bilinmektedir. Reşid Paşa'nın bazı güfteleri ünlü bestekâr ve icracı Lem'i Atlı tarafından bestelenmişti.¹⁰³ Bunlardan en bilineni Karcıgar makamındaki “*Hüsnüne edvarı nazın şan senin*” şarkısıdır.¹⁰⁴ Bu şarkı Lem'i

⁹⁸ Reşid Mümtaz Paşa'nın vefat eden iki kızı Şadifeza Hanım'dan sonra evlendiği bir başka hanımından olsa gerektir.

⁹⁹ BOA, DH.İ.UM, 19-1/1-74, 25 Rebiülevvel 1339.

¹⁰⁰ BOA, BEO, 4698/352343, 15 Rebiülevvel 1340; BOA, DH.İ.UM, 19-1/1-74, 25 Rebiülevvel 1339.

¹⁰¹ Semih Mümtaz, *Canlı Tarihler*, s. 33. Reşid Paşa'nın 1927'de hâlâ hayatta olduğunu ve o tarihlerde yakın dost oldukları Süleyman Nazif'in vefatını haber alması üzerine bundan derin bir üzüntü duyduğunu Semih Mümtaz'dan öğreniyoruz. Bkz. Semih Mümtaz, “Evvel Zaman İçinde Süleyman Nazif Bey”, *Akşam* gazetesi, 1950, s. 5.

¹⁰² Semih Mümtaz'ın *Son Saat* gazetesinde yayınlanan ölüm ilanı şöyledir: “Gazetemizin yazı ailesinden ve merhum Reşid Mümtaz Paşa'nın oğlu, Seniye Abed'in eşi, Nuri Mümtaz, Zeynep Aslan, Vicdan Bursbey'in babaları, Ulviye Seyfeddin ve Salih Mümtaz'ın ağabeyleri, belediye meclis azası Semih Mümtaz Beyefendi kısa bir hastalıktan sonra Allah'ın rahmetine kavuşmuştur. Cenazesi 28 Nisan 1956 Cumartesi günü öğle namazından sonra Teşvikiye Camii'nden kaldırılarak Feriköy aile kabristanlığına defnedilecektir. Kıymetli arkadaşımıza Allah'tan mağfiret, kederli ailesine baş sağlığı dileriz.” Semih Mümtaz, *Abdülhamid ve Zamanı*, s. XIII.

¹⁰³ Refik Hakan Talu, “Üsküdarlı Bir Beyefendi: Lem'i Atlı”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII*, 21-23 Kasım 2014 Bildiriler, C. 2., İstanbul, 2014, s. 186; Bilen Işıktaş, “Lem'i Atlı”, *Türk Musikisi Atlası*, C. 1., Ankara, 2019, s. 367-372.

¹⁰⁴ Dört dizeden oluşan bu şarkının sözleri şöyledir: “*Hüsnüne edvarı nazın şan senin, Bende takat kalmadı ferman senin, İhtiyarım gitti elden can senin, Bende takat kalmadı ferman senin*” Bkz. BOA, TRT.MD.d., 42/119, 1 Ocak 1927.

Atlı'nın da ilk bestesidir. Ayrıca Lem'î Atlı, Reşid Paşa'nın aracılığı ile ünlü bestekâr Hacı Arif Bey'den makam ve usul dersleri de almıştı.¹⁰⁵

Reşid Paşa ile Lem'î Atlı'nın tanışıklığı oldukça erken tarihlerde amir-memur ilişkisiyle başlamıştı. 1887-88 yıllarında Reşid Mümtaz Dâhiliye Müsteşarlığı görevinde iken Lem'î Bey de onun mühürdarıydı. Reşid Mümtaz aynı zamanda *Takvim-i Vekâyi* gazetesinin nazırlığı esnasında gazetenin yazı heyetinde Lem'î Bey de bulunmaktaydı.¹⁰⁶ Semih Mümtaz da hatıratında Lem'î Atlı ile aile dostluklarını uzun uzadıya anlatmaktadır. O yıllarda henüz çocuk yaşta olduğunu kaydeden Semih Mümtaz Lem'î Bey'in evlerine sık sık gelip gittiğini anlatır. Lem'î Bey'in çok güzel yazı yazdığını bununla beraber sesinin pek latif olduğunu söylemektedir. Onun şarkılarının hepsinin muteber olduğunu birini diğerine tercih etmenin pek mümkün olamayacağını kaydeder. Kendisinin musiki zevkini ve ilhamını üstat Lem'î Bey'den aldığını ifade eder.¹⁰⁷

Diğer taraftan Reşid Paşa Beyrut valiliği esnasında oğlu Semih Mümtaz'a İtalyan sanatçı Mösyö Passaro'dan piyano dersleri aldırılmıştı. Ayrıca Passaro Reşid Paşa'nın yardımıyla Beyrut Askeri Kışlası'nın bando şefi olarak görevlendirilmişti. Reşid Paşa Hüdavendigâr Vilayeti Valisi olduktan sonra da Passaro ile irtibatı devam etmişti. Onu Bursa'ya davet etmiş ve Bursa Sanayi Mektebi'nin mızıka hocası olarak tayin edilmesini sağlamıştı. Passaro ayrıca Reşid Paşa'nın Bursa'da tertip ettiği saz âlemlerine de alafranga sazlarla iştirak etmekteydi.¹⁰⁸

Sonuç

Saray'a intisap etmiş bir aileden gelen ve genç yaşında bu aile geleneğine uyarak devlet hizmetine giren Reşid Mümtaz Paşa, II. Abdülhamid döneminde Beyrut ve Hüdavendigâr gibi iki önemli vilayette valilik ve ardından İstanbul şehreminliğini yapmıştır. Reşid Mümtaz Paşa, Beyrut valiliği döneminde oluşan olumsuz imajını Hüdavendigâr valiliğinde yaptığı imar ve iskân çalışmalarıyla silmeye çalışmış ve bunda da gayet başarılı olduğu bu çalışmada ulaşılan bir sonuçtur. Nitekim Hüdavendigâr valiliğinden sonra İstanbul şehreminliği görevine getirilmesi bunun en büyük göstergesidir.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile şehreminliğinden ayrılarak sürgüne gönderilmiştir. Mütareke Döneminde bir süre kabinede görev almıştır. Daha sonra yurtdışına çıkan Reşid Paşa, 1928 senesinde Nice'ta vefat etmiştir. Kendisi hakkında ilk elden bilgilere oğlu Semih Mümtaz'ın hatıratından ulaşılmaktadır. II. Abdülhamid döneminin dikkate değer şahsiyetlerinden biri olan Reşid Paşa'nın aldığı görevler ve yaptığı faaliyetler Yıldız Sarayı ile arasının iyi olduğunu göstermektedir. Sultan'ın iktidarının sembollerinden biri olan saat kulelerinin en önemli ikisi Bursa'daki

¹⁰⁵ Lem'î Atlı, *Canlı Tarihler*, s. 108.

¹⁰⁶ BOA, DH.SAİD.d., 169/427.

¹⁰⁷ Semih Mümtaz, "Üstad Bestekâr Lem'î Bey'e Ait Bazı Hatıralar" *Akşam gazetesi*, 1950, s. 2

¹⁰⁸ Semih Mümtaz, "Evvel Zaman İçinde Taşra Hatıraları", *Akşam gazetesi*, 30 Mayıs 1949, s. 4-7; Semih Mümtaz, "Evvel Zaman İçinde Taşra Hatıraları 2", *Akşam gazetesi*, 2 Haziran 1949, s. 4.

ve Beyrut'taki saat kuleleri Reşid Paşa tarafından inşa edilmiştir. Reşid Paşa'nın bu gibi faaliyetleri hünkâr nezdinde de karşılık bulmuş Reşid Paşa taltif ve ihsanlara mazhar olmuştur.

EXTENDED ABSTRACT

Reshid Mumtaz Pasha (1856-1928) who served as a statesman of his lifelong just like his brother Ali Mumtaz Pasha and his father Ebubekir Mumtaz Pasha who was also a statesman of integrity during the time of Abdulaziz. Reshid Mumtaz Pasha's first provincial mission was governorship in Beirut during the years 1897-1903. During his assignment of Beirut for almost six years, he ensured the construction of artifacts such as the clock tower, military barracks and square fountain that immediately attracted attention in Beirut. In addition, in 1898, Reshid Pasha was included as the governor of Beirut in the delegation of German Emperor Wilhelm's visit to Syria and Palestine. He also chaired the Beirut commission which was established to build the Hejaz Railway. As the governor of a cosmopolitan province like Beirut, he sometimes became a part of disagreements and quarrels among the locals and inhabitants. He caused discontent as he showed less interest in the problems of the Muslim people while keeping good relations with the consuls and representatives of foreign countries. All these developments pave the way for him to be removed from the Beirut governor's office and appointed as the Governor of Hudavendigâr which was another important province.

When he was brought Bursa governorship in 1903, his years in the city were more successful than Beirut. The opening of streets in Bursa, the establishment of the water supply network, the construction of public buildings such as hospitals, police stations, schools, museums and the construction of the Bursa clock tower are among his prominent actions. In addition to all these, he also repaired the buildings and artefacts that were destroyed over time for various reasons. He was a strong civil servant and very popular in Bursa, remained in this position until 1906. During his governorship in Hüdavendigâr, he was rewarded with vizier rank and various decorations.

Reshid Mumtaz Pasha was appointed as the mayor of Istanbul in March 1906 just after Hüdavendigâr governorship. He had successful activities such as paying the salaries of the civil servants on time, supervising the tradesmen and reducing the price of bread in his two-year short term. With the March 31 incident, the administrators of the Abdulhamid II era were purged. Reshid Pasha resigned from his position which was a mayor of Istanbul, in August 1908. He was immediately detained. A few months later, he was exiled to Chios along with other statesmen. After five years his exile life ended with a general amnesty announced in February 1913. Reshid Pasha spent several years abroad from time to time.

In 1920, Reshid Mumtaz Pasha returned from Switzerland to Istanbul as the Minister of Internal Affairs of the Damad Ferid government. The Ministry of Internal Affairs of Reshid Pasha lasted for a short period of three months until the government dissolved in October 1920. After the fall of the cabinet, Reshid Pasha went abroad again and was no longer a member of the state gate. He spent his last years in abroad, died in Nice in 1928 at the age of seventy-two. It is known that Reshid Mumtaz Pasha, who was interested in art and music in addition to his political life, wrote lyrics and had his son Semih Mumtaz take piano lessons. In his long and

turbulent life, he saw Abdulhamid, Constitutional Monarchy, First World War and the Turkish National Struggle, he sometimes played active roles in these periods.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- Babıali Evrak Odası (BEO.)
- Dâhiliye İdare-i Umumiyye (DH.İ.UM.)
- Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUİ.)
- Dâhiliye Siyasi (DH.SYS.)
- Dâhiliye Nezareti Sicil-i Ahval İdaresi Defterleri (DH.SAİD.d.)
- İrade Dâhiliye (İ.DH.)
- İrade Taltifat (İ.TAL.)
- İrade Dosya Usulü (İ.DUİT.)
- İrade Maarif (İ.MF.)
- İrade Şehremaneti (İ.ŞE.)
- Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF.MKT.)
- Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)
- Yıldız Perakende Umum Vilayât (Y.PRK.UM.)
- Zabtiye (ZB.)
- TRT Müzik Dairesi Defterleri (BOA, TRT.MD.d.)

Kitap ve Makaleler

- Akkılıç, Yılmaz: (haz.), *Bursa Ansiklopedisi*, C. 4, Bursa, 2002.
- Alkan, Necmettin: “Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar Gezileri: Kaiser II. Wilhelm'in 1898 Şark Seyahati”, *Osmanlı Araştırmaları (XXXI)*, İstanbul, 2008, s. 9-53.
- Alpaslan, Ali: *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- Atlı, Lem'i; *Canlı Tarihler (Evvel Zaman İçinde)*, C. 6, İstanbul, 1947.
- Baykal, Kâzım: *Bursa ve Anıtları*, İstanbul: 1982.
- Beydilli, Kemal: “Mustafa Reşid Paşa”, *DİA*, C. 31, İstanbul, 2006, s. 348-350.
- Ergin, Osman Nuri: *İstanbul Şehreminleri*, Haz.: Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul, 1996.
- Gülsoy, Ufuk: *Hicaz Demiryolu*, İstanbul: Eren yayınları, 1994.
- İşıktaş, Bilen: “Lem'i Atlı”, *Türk Musikisi Atlası*, C. 1, Ankara, 2019, s. 367-372.
- İnal, İbnül Emin Mahmud Kemal: *Son Asır Türk Şairleri: Kemalü's-Şuara*, C. 3, Haz. Hidayet Özcan, Ankara, 2000.
- Karay, Refik Halid: *Minelbab İlelmihrab*, İstanbul: İnkılâp yayınları, 2019.
- Kırmızı, Abdulhamit: *Abdülhamid'in Valileri (1895-1908)*, İstanbul: Klasik yayınları, 2007.
- Kuneralp, Sinan: *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İstanbul: ISIS yayınları, 1999.
- Kürelî, İbrahim: (haz.) *Abdülhamid'in Kara Kutusu Arap İzzet Paşa'nın Günlükleri*, İstanbul: İş Bankası yayınları, 2019.
- Mümtaz, Ahmet Semih: *Canlı Tarihler (Evvel Zaman İçinde)*, C. 4, İstanbul, 1946.
- Mümtaz, Ahmet Semih: *Sultan II. Abdülhamid ve Zamanı*, İstanbul: Kapı yayınları, 2008.

- Mümtaz, Ahmet Semih: *Eski İstanbul Konakları*, Haz.: İsmail Dervişoğlu, İstanbul, 2011.
- Nazif, Süleyman: "Bursa'da Bir Hafta", *Resimli Gazete*, nr. 48, 2 Ağustos 1924.
- Öndeş, Osman: *Modalı Vitol Ailesi*, İstanbul: Tarihçi kitabevi, 2015.
- Örik, Nahid Sırrı: "Bursa'dan Hatıralar III Hayat ve Kitaplar", *Tanin gazetesi*, nr. 1393, 13 Temmuz, 1947.
- Pakalın, Mehmed Zeki: *Sicill-i Osmanî Zeyli Son Devir Osmanlı Meşhurları Ansiklopedisi*, C. XV, Ankara: TTK yayınları, 2008.
- Süreyya Mehmed: *Sicill-i Osmanî*, C. 4, haz. Nuri Akbayar, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Talu, Refik Hakan: "Üsküdarlı Bir Beyefendi: Lem'î Atlı", Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII, 21-23 Kasım 2014 Bildiriler, C. 2, İstanbul: 2014, s. 186-191.

Tezler

- Bilmiş, Hüseyin Gürsel: *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bursa'da Mimarlık Ortamı*, (Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.
- Karaaslan, Yusuf Ziya: *Tarihsel Süreci ve İşleyişi Çerçevesinde Bursa Hamidiye Gurebâ Hastanesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Bursa, 2015.
- Kul, Hazel: *Millî Mücadele Türk Basınında İstanbul Hükümetleri-Ankara İlişkileri*, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı, Ankara, 2019.
- Kumaş, Nursal: *II. Abdülhamid Devrinde Bursa'da Sosyal Hayat (1876-1909)*, (Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Bursa, 2011.
- Orha, Zafer: *Beyrut Vilayeti'nde Osmanlı İdaresi (1887-1909)*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2017.
- Savaş, Merve: *Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Filistin ve Suriye Ziyareti (1898)*, (Yüksek Lisans Tezi), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2018.

Sürekli Yayınlar

- Malûmat Gazetesi*
Peyâm-ı Sabah Gazetesi
Resimli Kitap Gazetesi
Servet-i Fünûn Gazetesi

Ekler

Ek: 1

Reşid Bey'in Amedi Kalemî'nde memur olduğu sırada "Reşid kulları" imzalı fotoğrafı.

(İ. Ü. II. Abdülhamid Fotoğraf Albümleri, no. 90850-10)

Ek: 2

Reşid Bey'in Amedi Kalemî'nde memur olduğu esnada "Reşid Kulları" imzalı fotoğrafı

(İ. Ü. II. Abdülhamid Fotoğraf Albümleri, no. 90850-83)

عهدہ آصفانہ ترینہ رتبہ سامیہ وزارت توجیہ واحسان بیوریلن خداوندکار
والیسی دولتو رشید ممتز پاشا حضرتلری
Son Excellence Réchid Mumtaz Pacha,
Gouverneur-général de Brousse

Ek: 3

Hüdavendigâr Valisi Reşid Mümtaz Paşa'ya Vezaret rütbesi verildiğinin haberi

(Servet-i Fünûn Gazetesi 30 Eylül 1904)

Ek: 4

Hüdavendigâr Valisi Reşid Beyefendi'ye Murassa İftihar Nişanı verildiği haberi

(Servet-i Fünûn Gazetesi 28 Nisan 1904)

۵

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
بیت علی

ولی نعمت بنیم انتم بارانهم
زان خاتونان جناب ظل الایوبینک غایت صادقه کولسی و اعور همایون حضرت مولانا زین العابدین فدای جاده حضرت علی
مخصوص همایونی حضرت انعام و احسان جلیل شاهان لرینک بیده برینک شکر و محبتی ایفاده جدا عاجز اولدیم حالک
بولک احسان علی الاحسان اولدیم عرض عیدانه نه نه سابه و زینک توجه و احسان صریح بورد نال اولدیم عیانینه حضرت
ولی نعمت عظیمی قلدینی و اولد عائله عیدانی سران عظیمیه سفینه ایلی نیکانه بجه شرف و نعمت تحصیل رضای و نعمت
و جناب حضرت توفیقی رضی بوجوه اولوب مجروح شدی قد ره حرکت انکار ایدیم سلسله صدقته ایجاب اولدیم و عرض
عبودیه رضی بولنه خیرات و صدقکارانه ایله آیتا رضی شریطه عبودیه و فوضه شکر و محبتی محبه ایفای برقیب عیدانم
حضرت ایمان ایصال بارگاه اهدیه و در دربانم اولدیم دعوت افرایش ابام عمر و اهل جناب ظل الایوبینک زینیه زبانه
صدارقت ایدیکه خاتونای همایون و نعمت بیت عظیمیه نکران نکران بوزر سوره رضی عرض ابروم فاطمه احوالک ابر و زمانه
و نعمت بی انانیه بارانهم انتم حضرت بزرگوار

تقدیری
مسئله

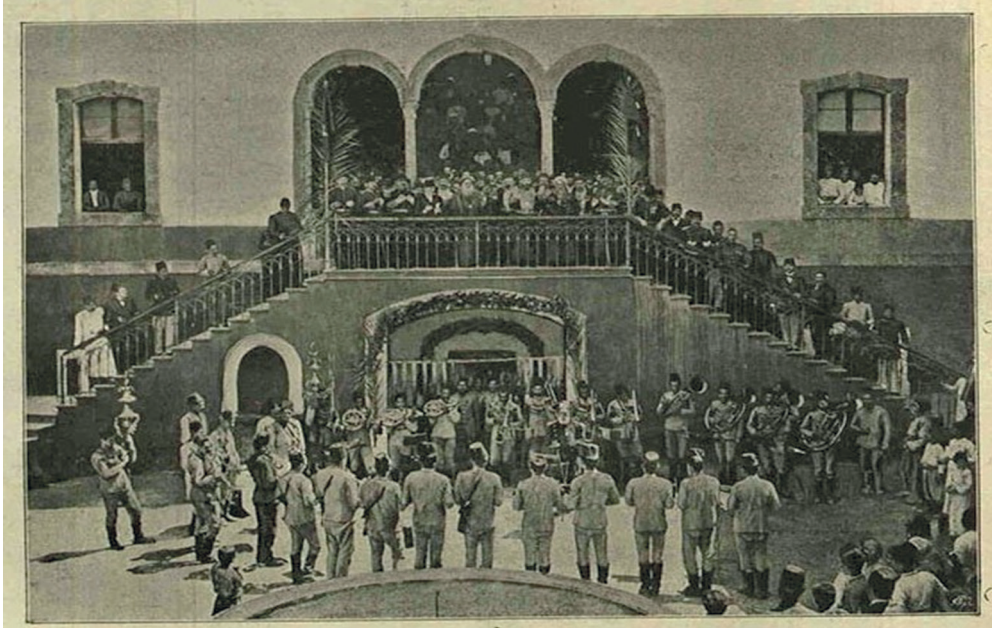
۱۳۴۴

Y.PRK.UM 70/124

Ek: 5

Hüdavendigâr Vilayeti Valisi Reşid Mümtaz Paşa'nın, kendisine vezaret rütbesi verilmesi üzerine 13 Eylül 1904'te Sultan'a -kulları Reşid- imzasıyla yazdığı teşekkür mektubu.

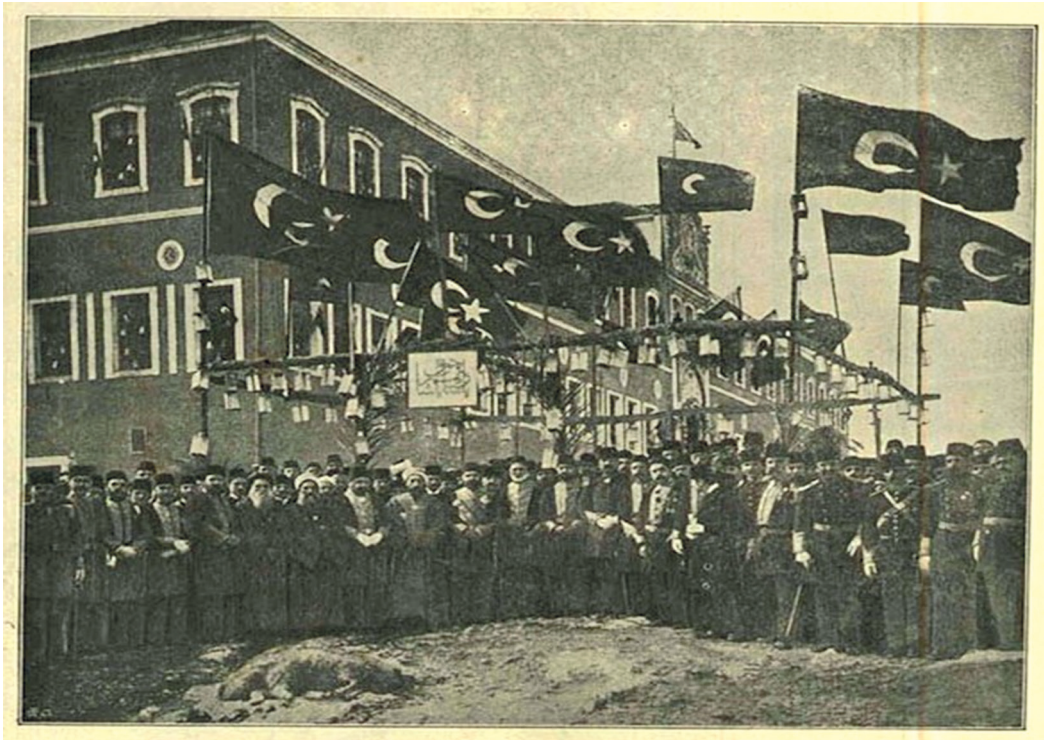
(BOA, Y.PRK.UM, 70/124)

Ek: 6

Reşid Beyefendi'nin Beyrut valiliğine atandığını bildiren fermanın hükümet binası önünde okunması ve yapılan törenden bir kare.

(Servet-i Fünûn Gazetesi, 21 Ekim 1897)

Ek: 7

Reşid Paşa'nın valiliği esnasında Beyrut'ta inşasına başlanan saat kulesinin temel atma töreni

(Servet-i Fünûn Gazetesi, 17 Mart 1898)

Ek: 8

Bursa İdadi Mektebi'nin açılış töreninde Reşid Paşa ve şehrin ileri gelenleri

(İ.Ü. II. Abdülhamid Fotoğraf Albümleri, no. 90560-5)

Ek: 9

Bursa Orhan Gazi Camii'nin tamirati sonrasında yapılan açılış merasimi

(İ.Ü. II. Abdülhamid Fotoğraf Albümleri, no. 90560-2)